

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כט, תשל"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הניב והקולוקאציה המצומצמת בראי הבל שנות הסינפרונית

א. דרכי ההצטרפות ההקשרית ומטרותיה

פיתוח השיטה ההקשרית בסמנטיקה מראה, שלא זו בלבד
שהצטרפות המלים זו לזו אינה חופשית בכל מקרה, אלא
במקרים רבים אף ניתן לקבוע את כלליה בבירור.
תיאור כללי ההצטרפות של הערכים המילוניים הוא חלק
מתיאור הלשון הסמנטי המתבסס על ההקשר. תיאור כזה גם

עשוי לסייע בהנחלת הלשון לעולים, שעדיין לא רכשו את המיומנות של השימוש המקובל בדרכי ההצטרפות, שהן שונות מדרכי ההצטרפות המקבילות בלשון האם של הלומד, ואינן ניתנות לתרגום. תכונות אלה אינן התכונות הפלעדיות של ניבים — כפי שמקובל לחשוב — אלא של עוד דרך הצטרפות אחת לפחות משלוש דרכי ההצטרפות, שהן בעלות דרגות פבילות שונות¹.

ב. שלוש דרכים של הצטרפות הקשרית

הפועל הציג הוא מן הפעלים, שבאמצעותם ניתן להדגים את שלוש הדרכים של ההצטרפות ההקשרית:
(1) הציג = "עשה היפרות בין אנשים שלא הפירו זה את זה קודם לכן".

צש ₂	צש ₁ ²	היושב-ראש	הציג	את הנואם	לפני הקהל
		פלזני	הציג	את עצמו	

-
1. ועל כך ראה את מאמרי "דרגות הפבילות הסמנטית של הלשון", ספר רוזן, המועצה להנחלת הלשון, ירושלים תשל"ה, עמ' 45-58.
 2. על המונחים צש = צירוף שמני; צפ = צירוף פועלי—ראה ע' אורנן, "דקדוק יוצר מהו?", לשוננו לעס, רכד, שבט תשל"ב.

(2) א הציג = "העלה על הפימה"

$\boxed{\text{צש}_2}$		$\boxed{\text{צש}_1}$
את "היהודי הנצחי".	הציג	תיאטרון הפימה
יצירה מגמתית	יציג	הבמאי

ב הציג = "הראה מסמכים לצורך הוכחת דבר-מה"

$\boxed{\text{צש}_2}$		$\boxed{\text{צש}_1}$
אישורים/קבלות/מסמכים	הציג	פלוגי

$\boxed{\text{צש}_3}$	$\boxed{\text{צש}_2}$	$\boxed{\text{צש}_1}$	(3)
פכלי ריק	הציגוהו		

בכל אחד מן השימושים של הציג (1)–(2) מצטרפים אל הפועל לפחות שני צירופים שמניים ("צ"ש) (הנושא והמושא על-פי הדקדוק המסורתי), והם המתנים את משמעותו של הפועל בכל פעם. והנה בעוד שאין הבדל בין המבנים התחביריים המשמשים את המשמעויות השונות של הפועל, ניתן להצביע על ניגודים בין האפיונים הסמנטיים שלהם, ובפרט באפיונו הסמנטי של הצ"ש השני בכל פעם³.

היסוד ההקשרי העיקרי המתנה את משמעות הפועל והמבחין אותה ממשמעויותיו האחרות הוא צש₂ והוא שונה

3. צש₃ אינו הכרחי.

מבחינה סמנטית בכל אחת מן המשמעויות של הפועל הציג, כשאינן כבולות (= כשאין הן בגדר נ"ב).

כפי שניתן לראות בדוגמות הנ"ל, אין הצ"ש עומד על מלה אחת בלבד, אלא על רשימת מלים הקרובות מבחינה סמנטית. בדוגמה 1 רשימת המלים המרכיבה את צש₂ רחבה ביותר, משום שהיא עומדת על קטגוריה [אדם]. כלומר, שכל שם-עצם הנכלל בקטגוריה [אדם] עשוי להצטרף אל הפועל הציג במשמעות זו. זוהי דרך ההצטרפות הרחבה, הקטגוריאלית, שבה אפשרויות ההצטרפות מרובות.

בדוגמות 2 א, ב רשימת המלים המרכיבה את צש₂ מצומצמת הרבה יותר, משום שהיא עומדת על תחום סמנטי צר ביותר: [מלים המציינות מחזה (2 א)] או [מלים המציינות מסמכים (2 ב)]. יוצא אפוא, שצמצום אפשרויות ההצטרפות כאן עומד יותר על צמצום סמנטי מאשר על צמצום מספרי, אם כי הדבר עשוי להתבטא גם בצמצום מספר הפריטים שייכללו ב-צש₂ בהצטרפו אל הפועל במשמעות הנתונה. זוהי אפוא דרך ההצטרפות המצומצמת, הנקראת גם קולוקציה.

הניב הוא דרך ההצטרפות השלישית, והיא הצטרפות של קבע, ובדרך כלל ללא אפשרות של החלפה; משמע שלפחות אחד היסודות ההקשריים (ובמקרה שלנו צירוף היחס: פכלי ריק) עומד על פריט אחד בלבד ולא על קבוצת פריטים.

שלוש דרכים אלה של הצטרפות נבדלות זו מזו בדרגת כבילותן וביחסן ללשונות אחרות: ההצטרפות הקטגוריאלית היא בעלת דרגת הכבילות הנמוכה ביותר, והיא גם ניתנת בדרך-כלל לתרגום מילולי מלשון ללשון בקלות יחסית. הניב הוא בעל

הפכילות הגבוהה ביותר, והעובדה, שניבים קשים לתרגום מילולי, היא מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה⁴. בין הניב להצטרפות הקטגוריאליה מצויה הקולוקאציה, שפה במיוחד עלול להיפשל הדובר המתחיל של שפה נרפשת. שהרי דרכי ההצטרפות המצומצמת מיוחדות לכל לשון, ובדרך-כלל אינן ניתנות לתרגום מילולי, אף על פי שאינן ניבים. ומצד אחר הן צירופים, שהשימוש היום-יומי בהם שכיח הרבה יותר מן השימוש בניבים.

ג. בין ניב לקולוקאציה

יש להבחין אפוא בין הניב לבין הקולוקאציה הן בתיאור הלשון והן בהוראתה:

ההבחנה הסמנטית הידועה⁵ בין ניב לצירוף חופשי היא בת תוקף גם כאן: משמעותו של הניב שונה מסכום המשמעויות של מרכיביו, ואילו משמעותו של הצירוף הקולוקאטיבי

4. אף-על-פי כן מופיעים בלשון העיתונות ניבים מתורגמים לרוב. אבל ניבים אלה עוברים מלשון ללשון על קשרי התרבות והאסוציאציות הספרותיות המייחדים אותם, ובכך מתאפשר תרגומם המילולי.

5. על כך כתבו רבים. וראה למשל:

O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1958, p. 22, 95.
 D. Szabo, *A mai magyar nyelv*, Budapest (הלשון ההונגרית של ימינו)
 1958, Vol. II, p. 247. ח' רוזן, עברית טובה, ירושלים תשכ"ז (מהדורה ב'), עמ' 177 ואילך. א' ויינריך, "בעיות בניתוח אידיומים", הספרות, ה, אוניברסיטת חל-אביב, ינואר 1973, עמ' 130 ואילך (בתרגומו של גדעון טורי). ר' ניר, "לבידור מהותו של הניב העברי", ספר קמרט, המועצה להנחלת הלשון, ירושלים תשל"א, עמ' 110 ואילך.

(= ההצטרפות המצומצמת) שזה לסכום המשמעויות של מרפיביו.

פך: מילא את המשימה = "השלים את המשימה" (= קולוקאציה).

ואילו: מילא פיו מים = "שתק" (= ניב).
ואולם אין זו התכונה המבחינה היחידה בין ניב לקולוקאציה:

כאמור, בניב לא ניתן להחליף אף לא אחד מן המרפיבים במלה אחרת, משמע לניב אין קבוצת בחירה⁶, רשימת פריטים המצטרפים אל הערך במשמעות נתונה. הקולוקאציה לעומת זאת מורכבת מן הערך המילוני, שבמקרים רבים אינו ניתן להחלפה, ומן היסוד ההקשרי המתנה את משמעות הערך והעומד על רשימת פריטים המהווים קבוצת בחירה בעלת מכנה משותף סמנטי, כגון מילא בהוראת "קיים":

מילא	את מבוקשו / הצו / ההוראות / הפקודה / חובתו
ערך מילוני	קבוצת בחירה
= קדקוד	(= הסדרה הקולוקאטיבית)

העובדה, שבצירוף הקולוקאטיבי אחד המרפיבים עומד על קבוצת בחירה, פירושה שבצירוף הקולוקאטיבי אחד המרפיבים לפחות הוא בר-החלפה, אם כי החלפה מוגבלת פמוספר לעיל.

6. על "סף הניביות" ראה את מאמרו של ר' ניר (הערה 5), עמ' 110.

הערה 3.

כך:

ה ט י ח ב פ ל ו נ י האשמות / דברים קשים / דברי
ביקורת וכו' (= קולוקאציה); הטיח ראשו בפותל (= ניב).
הואיל ואחד ממרפיכי הקולוקאציה עומד על קבוצת
בחירה המצטרפת אל ערך מילוני נתון, אפשר בדרך-כלל לעמוד
על משמעותו של הערך בצירוף הקולוקאטיבי. בניבים רבים,
לעומת זאת, אין כל אפשרות לעמוד על משמעות המרפיכים
במבודד.

לעתים אנו מוצאים צירופים בעלי שימוש כפול: הם
משמשים כצירוף קולוקאטיבי בעל קבוצת בחירה במשמעות
אחת, וכניב בעל הצטרפות אחת בלבד במשמעות האחרת,
הכפולה:

כך בצירופים: נ ש א י ד יו / רגליו / ראשו / עיניו / פניו
(= קולוקאציה) משמעותו של נ ש א הוא "הרים", והמשלים
בהם מהווה קבוצת בחירה.

ואילו בצירופים הבאים, שהם ניבים, לכל הצטרפות יש
משמעות לעצמה:

נ ש א י ד יו = "נשבע"

נ ש א ע י נ יו = "קיוה, שאף"

נ ש א רא שו = "התגאה"

פ ש ט = "הושיט, מתח" וכן:

פ ש ט י ד יו / רגליו / זרועותיו / איבריו /

צוארו (= קולוקאציה).

ואילו: פ ש ט י ד = "קיפץ נדבות" (= ניב)

פ ש ט א ת ה ר ג ל = "התרושש" (= ניב).

ההבדל בין הקולוקאציה לצירוף הקטגוריאלי הוא בטיב המכנה המשותף הסמנטי, אם הוא רחב או צר, ובמספר אפשרויות ההצטרפות, כמוסבר לעיל.

ד. דרכי ההרחבה של הסדרה הקולוקאטיבית (= קבוצת הבחירה ההקשרית של הערך)

כאמור, בצירוף הקולוקאטיבי מרכיב אחד לפחות הוא ברחלפה מתוך קבוצת פריטים המהוים את קבוצת הבחירה, שהיא המתנה את משמעותו של הערך. קבוצת בחירה זו איננה רשימה סגורה, והיא עשויה להתרחב במשך הזמן. דרכי הרחבת קבוצת הבחירה ההקשרית מגוונות הן, ואזכיר כאן רק אחדות מהן בקיצור⁷:

א. הרחבת קבוצת הבחירה על ידי הוספת פריטים מאותו התחום הסמנטי.

הצירוף ספג מלקות שבמשנה (למשל בנויר ד, ג), הרחיב את קבוצת הבחירה שלו במידה ניכרת, ובלשון העיתונות אנו מוצאים: ספג תבוסה, מהלומה, עונש, התראה ובלשון הספורט אף ספג שער. כל הפריטים הנוספים עניינם מכה, במובן מוחשי או מופשט, משמע, הפריטים שנוספו לקבוצת הבחירה של הערך ספג הם מאותו התחום הסמנטי של המרכיב המקורי, דהיינו: מלקות.

7. וראה בהרחבה: נוגה אילני, הרחבת קבוצת הבחירה של פעלים מקראיים בלשון ימינו, עבודת גמר, שנעשתה בהדרכתי במחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ז (בשכפול).

ב. הרחבת קבוצת הבחירה על ידי פריטים

העומדים ביחס מטאפורי אל האבר המקורי.

המעתק המטאפורי (שינויי משמעות או הוספת משמעות בדרך המטאפורה) הוא, פידוע, קריאת מושג אחד בשמו של מושג אחר על יסוד דמיון כלשהו בין שני המושגים. המעתק המטאפורי יוצא לפועל בדרך כלל על ידי הכנסת הערך המילוני הנידון להקשר חדש, העברה מתחום אחד לתחום אחר. בדרך כלל, כאשר ערך מילוני נתון מוכנס להקשר מתחום חדש, הוא עצמו עובר מעתק מטאפורי, בתנאי שההעברה תיעשה על בסיס של דמיון בין שני המושגים. כך, למשל, המלה פקק עוברת מעתק מטאפורי, כשהיא מצטרפת להקשר תנועה, שהוא תחום שונה מן ההקשר בקבוק, מאחר שההעברה נעשתה על בסיס של דמיון בין תפקידו של הפקק בבקבוק לבין המצב בכבישים המכונה "פקק תנועה".

כך יש יחס מטאפורי בין ליבה, (= "הלהיב אש, נפח בה") לבין ליבה₂ (= "הגדיל, עורר"). כשהקשרים הם מתחומים שונים בכל פעם:

ליבה, את האש	לעומת	ליבה ₂ מהומות/יצרים/זעם
--------------	-------	------------------------------------

וכן גם:

התלקחה, אש	"	התלקחה ₂ מריבה, מלחמה
לבש, בגד	"	לבש ₂ צדקות
קצר, תבואה	"	קצר ₂ הצלחה
ניוט, את הספינה	"	ניוט ₂ את השיחות ועוד ועוד.

מצד אחר, לא כל שינוי בהקשר גורם בהכרח למעתק מטאפורי של הערך. אפשריים גם מעתקים אחרים, כגון

המטונימיה והסינקדוכה, ועוד יש שהכנסת הערך להקשר חדש, ואפילו מטאפורי ביחס להקשר הקודם, לא תביא לשינוי במשמעותו של הערך המילוני עצמו. כך הדבר במיוחד, כאשר ההקשר נשמר כצורתו ומקבל משמעות מופשטת. כך, למשל, משמעותו של הערך המילוני נטוש אינה משתנית במעבר מ-נטושה מלחמה, נטוש קרב, ל-נטושה מלחמת דברים / נטוש קרב השמצות. היסוד ההקשרי החדש עומד ביחס מטאפורי אל האבר המקורי, אך משמעותו של הערך נשארה כשהייתה. כך הדבר גם כאשר למשמעותו של ליבה היא ("להליב אש, נפח בה") בשני הקשריו, המוחשי והמופשט:

1. ליבה אש

2. ליבה את אש השנאה

ליבה את אש האנטישמיות.

יש אפוא הבדל בין:

1. ליבה את אש השנאה

לבין 2. ליבה מהומות

ביחס ל- 3. ליבה אש

בכך, שבמקרה הראשון לא חל שינוי במשמעותו של הערך, אעפ"י שהיסוד ההקשרי שינה את משמעותו; ואילו במקרה השני חל שינוי ממשי במשמעותו של הערך. מכאן, שהוספת פריטים, העומדים ביחס מטאפורי אל האבר המקורי, לקבוצת הבחירה ההקשרית של הערך, אין פירושה בהכרח שינוי משמעותו של הערך.⁸

8. אמנם ייתכן, שאפשר לראות במצב זה מעין שלב ביניים במעבר

ג. הרחבה שרירותית של קבוצת הבחירה
ההקשרית

בדרך זו מצטרפים אל קבוצת הבחירה ההקשרית פריטים
ללא כל קשר סמנטי ביניהם. כך הדבר, למשל, במקרה של

פלוני עמד על פינוס הועידה

פלוני עמד על שמירת הסטאטוס קוו

פלוני עמד על כך/על הדבר

אין כל מכנה משותף סמנטי בין שלושת ההקשרים הללו (שהם
משלימיו של הפועל), ואף לא ביניהם לבין קבוצת הבחירה
הקודמת להתפתחות זו שהיא:

עמד על דעתו / זכותו / שלו⁹.

ה. תיאור היסטורי ותיאור סינכרוני

תיאור דרכי ההרחבה של קבוצת הבחירה ההקשרית הוא
תיאור היסטורי במהותו, משום שהוא מראה, כיצד צירוף הקיים
בתקופת לשון קודמת שינה את דרכי הצטרפותו במשך הזמן.
בבירור פזה כל מראה מקום מתקופות לשון קודמות חשוב,

הערך המילוני ממשמעותו המקורית למשמעותו המטאפורית, כשנשלב ביניים
זה הוראתו של הערך המילוני אינה ברורה באורח חד-משמעי.

9. הרחבה שרירותית זו עשויה לחול על קבוצת הבחירה ההקשרית גם
במקרה של חיסור היסוד ההקשרי המקורי, ששימש כנסמך: כך, למשל, השוה:
"פיסה את ההוצאות" ל-"פיסה את התעמולה" (= פיסה את הוצאות
התעמולה). וראה את מאמרי, "תהליכים סמנטיים בצירוף הקולוקאטיבי
בלשון העיתונות", קובץ מחקרים לזכרו של פרופ' י' קוטשר ז"ל,
אוניברסיטת בראיילן (בדפוס).

משום שהוא מצביע על גלגוליו של הצירוף דרך ההיסטוריה. לעומת זאת תיאור דרכי ההצטרפות של ערך מילוני מסוים (על משמעויותיו השונות) והתנהגותו התחבירית-דקדוקית בתקופת לשון נתונה הוא תיאור סינכרוני במהותו, וכל ממצא היסטורי הקשור בו לא זו בלבד שאינו מפריך את הממצא הסינכרוני, אלא הוא אף אירלואנטי לגביו. והרי זו הייתה אחת מטענותיו של פ' דה-סוסיר, שיש להפריד בין התיאור ההיסטורי לתיאור הסינכרוני. לכל אחת מן השיטות יש זכות קיום לעצמה, אבל אין מקום לערב אותן¹⁰. אם, למשל, מצאנו, שבמשלב מסוים של העברית החדשה בצירוף נטוש ויפוח האיבר נטוש אינו משמש כלואי פשוט, אלא כלואי זיקה או כנשוא, הרי העובדה, שבתקופות לשון קודמות הוא משמש בתפקיד זה, היא אירלואנטית לתיאור הסינכרוני של לשון ימינו¹¹.

אלא שהתיאור הסינכרוני של לשון חיה איננו מלאכה קלה: כי בתיאור לשון חיה מרובה המחלוקת על עובדות הלשון עצמן, העומדות לתיאור. נוסף על הנוהג האישי של כל דובר אפשריים הבדלים בין קבוצות גיל שונות של דוברים, בין קבוצות של רמת השכלה שונה ורקע חברתי שונה וכדומה. הבלשנות הטרנספורמאטיבית נתנה לגיטימציה לחוקר לקבוע על-פי התרשמותו האישית, מה מקובל ומה אינו מקובל בלשון.

10. וראה גם ח' רוזן, העברית שלנו, עם עובד, ת"א תשט"ו, עמ' 106.

11. וראה את ניסוחו החד-משמעי של John Lyons, *Introduction to*

Theoretical Linguistics, Cambridge 1968, pp. 45, p. 407 בעניין זה

מביע פרופ' בן-חיים דעה אחרת. וראה "לשון עתיקה במציאות חדשה",

לשוננו לעם לה-לו, טבת-אדר תשי"ג, עמ' 58-65.

היום הולכת וגוברת הנטייה להעדיף עריכת משאלים לנבדקים על-פי השיטות של מדעי החברה. מכל מקום, גם אם נאמר, שיש היום קבוצות דוברים, שלשונם תואמת בפרטים שונים את הלשון הרבנית של ימי הביניים, הרי גם קביעה זו אין בה כדי להפריך את קיומו של נוהג לשון שונה של לשון העיתונות, דרך משל. כלל'ו של דבר, אם נגדיר בדייקנות את הקורפוס המשמש כבסיס לבדיקה, הרי תיאור סינכרוני של לשון חיה אינו בגדר הנמנע — למרות הפעיות הנ"ל — ובפרט כשמדובר בקורפוס של לשון פתובה.